

Tefsir Araştırmaları Dergisi

Nisan / 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, ss. 1-25.

(Gönderim Tarihi: 10 Mart 2018 Kabul Tarihi: 09 Nisan 2018)

DOI NUMARASI: 10.31121/tader.403927

YAYIN TARİHİ: 20.04.2018

KUR'ÂN AYETLERİ BAĞLAMINDA KELÂM EKOLLERİNİN İLAH TASAVVURLARINA DAİR BİR İNCELEME*

Faruk ÖZDEMİR*

Özet

Kelâm ekollerinin ilah tasavvurlarına baktığımızda Eş'ariyye'nin “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir Allah tasavvurunu merkeze aldıkları; Mu'tezile'nin “mutlak âdil ve tam hakîm” bir ilah tasavvurunu düşünce sistemlerinin merkezine alıp diğer kelâmî meselelere bu perspektiften bakarak yorum geliştirdikleri dikkat çekmektedir. Mâtürîdî âlimler ise ilah düşüncesinde “mutlak hikmetçi” yaklaşımı benimseyerek diğer kelâmî konulara bu merkezden yorumlar yapmışlardır. İlkeli özgürlükçü görüşü savunanlara göre ise Allah'ın fiilleri, O'nun ilkeleri ve sıfatlarının doğal bir yansıması olacak şekilde gerçekleşir. Yani Allah, fiillerini bize bildirmiş olduğu sıfatları ve ilkelerine uygun olarak gerçekleştirir. Söz konusu ekollerin ve kelâmî eğilimlerin Allah tasavvurlarına yön veren ve Kur'ân'da Allah'a izafe edilen fiillerin ve sıfatların yer aldığı pasajlar, tematik ve bağlamsal açıdan Kur'ân bütünlüğü içerisinde irdelendiğinde, başka bir deyişle Kur'ân metinleri, âyetlerin siyak-sibak, nüzul sebepleri, tarih, sosyo-kültürel çevre ve makâsıd gibi Kur'ân metnini *doğru* anlamının temel parametreleri dikkate alınarak incelendiğinde, öyle anlaşılıyor ki Allah eylemlerini ya da fiillerini ne Eş'ariyye'nin iddia ettiği gibi “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir ilah tasavvuruyla gerçekleştirmekte ne de Mu'tezile'nin “mutlak âdil ve tam hakîm” ilah telakkisiyle icra etmektedir. Mâtürîdiyye'nin “mutlak hikmetçi” ilah tasavvuruna gelince; Allah'ın fiillerinin hikmetli olduğunun söylenmesi makuldür. Fakat bu tasavvurun temelinde bütün mevcudatı Allah'a ait tek bir sıfat üzerinden anlamlı kılma çabası yatmaktadır. Dolayısıyla doğru bir Allah tasavvuruna ulaşmak için Mâtürîdî'nin benimsediği hikmet kavramını biraz daha açmak gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim ilâhî mesajlar tematik ve bağlamsal olarak incelendiğinde öyle görünüyor ki Allah fiillerini, belirli ilkeler ve sebepler çerçevesinde icra etmektedir. Diğer bir ifadeyle Allah, fiillerini ancak bize bildirmiş olduğu sıfatları ve ilkelerine uygun olarak gerçekleştirmektedir. Yani Allah belirli ilkeleri, prensipleri, kanunları ya da ilâhî yasaları (*sünnetullah*) çerçevesinde fiillerini icra etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sünnetullah, Eş'arî, Mâtürîdî, Mu'tezile, ilah tasavvuru, ilke.

* Bu makale “İthenticate” intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

* Dr. Öğretim Üyesi. Sinop Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi. TİB Bölümü. e-mail: fozdemir@sinop.edu.tr.

An Analysis on the Concept Of God in Kalam Schools in the Context Of Quranic Verses

Abstract

In the assessment of concept of god in the kalam (Islamic theology) schools, it is remarkable that the Ashariyya focuses on the concept of Allah that is “all-willing and absolute possessor (Malik),” while Mu'tazilis are based on the concept of god that is “all just and omnipotent,” and other kalam issues are interpreted from those perspectives by those schools. The Maturidiyya embraces an approach underlining Allah's attribute of “all-wise,” and makes interpretations on other kalam issues from that perspective. According to those advocating the principled and liberal opinion, the actions of Allah emerge as a natural reflection of His principles and attributes. In other words, Allah acts in accordance with His attributes and principles He revealed us. The passages which steer the concept of Allah in the aforementioned schools and kalam trends and in which the actions and attributes attributed to Allah in the Quran exist can be assessed in conceptual and thematic aspects within the integrity of Quran. In another expression, the Quranic scriptures can be evaluated by considering the essential parameters to comprehend properly the Quran scripture such as siyaq-sibaq (whole context) and asbab al-nuzul (causes of revelation), history, socio-cultural circumstance, and maqasid (objectives) of verses. This analysis indicates that Allah acts neither in an understanding of god “all-willing and absolute possessor” acknowledged by the Ashariyya nor in an understanding of god “all just and omnipotent” claimed by Mutazilis. Regarding the concept of “all wise” god in Maturidiyya, it is reasonable to claim that the actions of Allah are wise. However, this opinion vests effort to give all the beings meaning over a unique attribute of Allah (hikmat). Therefore, I suggest that the hikmat concept embraced by Maturidi should be elaborated in order to reach a proper concept of Allah. Indeed, the examination of divine messages from thematic and contextual aspects shows that Allah performs his actions within the framework of certain principles and causes. In other words, Allah carries out His actions in accordance with His attributes and principles He revealed us. It means that Allah performs His acts within the framework of His principles, rules, or divine rules (sunnatullah).

Keywords: Sunnatullah, Ashariyya, Maturidi, Mu'tazilis, concept of god, principle.

Giriş

Kelâm ekollerinin ilah tasavvurlarına baktığımızda birbirlerinden farklı eğilimler içerisinde oldukları ve benimsedikleri ilah tasavvurları doğrultusunda Kur'ân metinlerini te'vil ettikleri, özellikle de araştırmamıza konu olan ve Allah'a isnat edilen fiiller ile sıfatlarını bu perspektiften yorumladıkları görülmektedir. Nitekim üç büyük kelâm mezhebinden Eş'ariyye, “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir Allah tasavvurunu merkeze alarak söz konusu meselelere ilişkin yorum ve kanaatlerini dile getirmiştir. Eş'ariyye'nin merkeze aldığı bu ilah tasavvuruna şekil veren bir takım ilahî nitelikler vardır ki bunları şu şekilde özetleyebiliriz: Yüce Allah'ın kullarını mükellef tutmaması mümkün olduğu gibi onları güç yetiremeyecekleri bir şeyle yükümlü kılması (teklîfu mâ lâ yutâk) ve onlara herhangi bir suç ya da karşılık söz konusu olmaksızın elem vermesi de imkân

dâhilindedir. O'nun kulları için en uygun olana (aslah) riayet etmesi kendisine vacip olmadığı gibi itaate sevap, mâsiyete ceza vermesi de vacip değildir. Kulun herhangi bir fiili yapmasının gerekli olması akıl ile değil şeriat iledir. Peygamberler göndermek Allah'a vacip değildir fakat gönderdiği takdirde bu, kötü (kabîh) de olmaz muhal de olmaz, aksine o elçilerin doğruluğunu mucizeyle izhar etmesi mümkündür.¹

Eş'ariyye'nin ilah tasavvuruna göre Allah'ın âhirette çocuklara acı çektirmesi caizdir ve O, böyle yaptığı takdirde adaletten şaşmış olmaz. Benzer şekilde sınırlı bir suç karşılığında nâmütenâhî azapta bulunması da adaletli bir davranıştır. Allah'ın insanları elem verici bir azaba uğratarak bu cezalandırmayı devamlı kılması kendisi için kötü (*kabîh*) bir fiil olarak telakki edilemeyeceği gibi mü'minlere azap edip kâfirleri cennete sokması da kötü bir eylem olarak değerlendirilemez.²

Eş'ariyye'ye göre Cenâb-ı Hak, başkası tarafından mâlik olunamayan, üzerinde herhangi bir mubah kılıcı, emredici, zorlayıcı, yasaklayıcı ve kendisi için sınır ve kural koyucu bulunmayan mutlak mâlik ve gâlip olandır. Binâenaleyh O'ndan hiçbir kabîh fiil sâdir olmaz. Bizden kaynaklanan bir işin kötü olarak nitelenmesi, bizim için konulan sınırı ve çizgileri aşip yasaklanan bir alana girmemiz nedeniyledir. Dolayısıyla yüce Allah, başkasının hükümranlığı ve emri altında olmadığına göre O'nun fiilleri kötü ve çirkin olmakla tavsif edilemez.³

Eş'ariyye'nin bu “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir Allah tasavvuru⁴ karşısında Mu'tezile “mutlak âdil ve tam hakîm” bir Allah tasavvurunu düşünce sistemlerinin merkezine alıp diğer kelâmî meselelere bu perspektiften bakarak yorum geliştirmişlerdir. Tıpkı Eş'ariyye'de olduğu gibi onların da ilah tasavvuruna şekil veren bir takım ilahî vasıflar vardır ki bunları ana hatlarıyla şu şekilde hulasa edebiliriz: Allah'ın varlıkları

¹ Muhammed Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, thk., İnsâf Ramadân, Dâru Kuteybe li't-Tıbbâ'ah ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrût-Lübânân 1423/2003, s. 119; a.mlf., *İtikadda Orta Yol: el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, çev. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 137; a.mlf., *İtikadda Orta Yol: el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971, s. 117.

² Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Luma' fi'r-Redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Haz. Hamûde Ğarâbe, Matba'atü Mısır, Kâhire 1955, s. 116-117; a.mlf., *el-Lüma' fi'r-Redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a: Eş'arî Kelâmı*, çev. Kılıç Aslan Mavil ve Hikmet Yağlı Mavil, İz Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 128-129; Ayrıca bkz. Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emîr 'Alî Mehnâ-'Alî Hasan Fâ'ûr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût-Lübânân 1414/1993, I, 115-116; a.mlf., *el-Milel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 97.

³ el-Eş'arî, *el-Luma'*, 117; a.mlf., *el-Lüma': Eş'arî Kelâmı*, s. 129.

⁴ Eş'ariyye'nin “mutlak mürîd ve tam mâlik” Allah tasavvuru hakkında geniş bir değerlendirme ve eleştirisi için bk., Muzaffer Barlak, “İtikadî Mezheplerde İlahiyyât ve Nübüvvet Bahislerinin Bütünlüğü Sorunu”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, cilt:10, sayı: 2, Güz 2017, s. 568-573.

yaratıp, yarattıktan sonra da onları mükellef kılması -Mu'tezile'den bir kısmına göre- O'na vaciptir.⁵ O, kullarını güç yetiremeyecekleri bir şeyle yükümlü kılmaz (*teklîfu mâ lâ yutâk*)⁶, onların gücünü aşan şeyleri irade etmez.⁷ Cenâb-ı Hakk'ın kullarına herhangi bir günah (*zenb*) ya da suç söz konusu olmaksızın elem vermesi muhaldir. Zira bu, kötü (*kabîh*) bir fiildir.⁸ Kulları için en uygun olanı (*aslah*) veya uygun (*salah*) olanı yapması Allah'a vaciptir.⁹ O, iyilik yapanları yaptıkları iyilik karşılığında iyilikle mükâfatlandırarak; kim de kötülük yaparsa onu elem verici bir azapla cezalandıracaktır. Başka bir ifadeyle Allah'ın vaadi ve vâdi mutlaka gerçekleşecektir. Yani vaad ettiği sevap, tehdit ettiği ceza kesinlikle vuku bulacaktır, cezayı hak edeni affetmesi, mükâfatı hak edene azap etmesi söz konusu değildir.¹⁰ Eş'ariyye'nin iddiasının aksine Allah günahsız çocuklara azap edecek değildir. Zira günahı olmayana azap etmek zulümdür. Allah Teâlâ'nın zâlim olarak nitelenmesinin caiz olmadığı ümmetin ittifakıyla sabittir. Zira zulüm kabihtir.¹¹ Şeriat gelmese de akılla Allah'ı bilmek vaciptir.¹² Allah'ın, kulları hakkında maslahat ve fayda söz konusu olduğunu bildiğinde kendilerine peygamber göndermesi vaciptir.¹³

Mâtürîdî ekolüne mensup âlimler ilah düşüncesinde “mutlak hikmetçi” yaklaşımı benimseyerek diğer kelâmî konulara bu merkezden yorumlar ve izahlar yapmışlardır. Başka bir ifadeyle Mâtürîdiyye ekolüne göre Allah'ın tüm fiilleri mutlaka bir hikmete mebnidir ve O, hikmetsiz (*sefeh*) fiil işlemekten münezzehtir. İtikâdî-kelâmî görüşlerinin odak noktasını oluşturan bu ilah tasavvurunu şekillendiren bazı ilahî nitelikler vardır ki

⁵ Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-i'tikad*, 123; a.mlf., *İtikadda Orta Yol*, s. 147.

⁶ Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-Siyâse ve'l-Akâid ve Târîhi'l-Mezâhibi'l-Fıkhîyye*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire ty., 121; a.mlf., *İslâm'da İtikâdî, Siyâsî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul ty., 146; Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-i'tikad*, 124-125; Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân 'Umeyre, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrût-Lübân 1419/1998, IV, 296.

⁷ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 121; a.mlf., *Mezhepler Tarihi*, s. 146.

⁸ Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-i'tikad*, 126; a.mlf., *İtikadda Orta Yol*, s. 152.

⁹ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 170; a.mlf., *Mezhepler Tarihi*, 204; Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-i'tikad*, 126; a.mlf., *İtikadda Orta Yol*, s. 153; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 57; a.mlf., *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 58; Ebu'l-Mu'in en-Neseftî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûliddîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezire li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kâhire 2011, I, 988-989.

¹⁰ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 121-122; a.mlf., *Mezhepler Tarihi*, s. 147.

¹¹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi, TYEKB, İstanbul 2013, II, 284-287; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Andülkerîm 'Usmân, Mektebetu Vehbe, yy., ty., s. 477-478.

¹² Gazzâlî, *el-İktisad fi'l-i'tikad*, 129; a.mlf., *İtikadda Orta Yol*, s. 157.

¹³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, II, 440-441; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 575.

onları genel hatlarıyla şöyle belirtebiliriz: Allah hikmetinin muktezası olarak yarattıklarını mükellef kılar. Zira O, kendi birliğine ve hikmetine kılavuzluk eden bir âlem yaratmıştır. O'nun mükellefleri buna vâkıf olmaktan mahrum bırakması düşünülemezdi ki zaten o takdirde âlemi yaratmasının bir manası kalmazdı. Ayrıca mükellefiyetin ortadan kaldırılmasında yaratmanın hikmetinin de yok olması söz konusudur. Zira bu durumda mahlûkat yok olmak için vücut bulmuş demektir. Bir şeyi başka bir şey için değil de sadece bozmak için yapıp kuran kimse abesle iştigal eden ve hikmetten en uzak kalan demektir.¹⁴

Allah Teâlâ'nın kullarını, kendileri tarafından meydana getirilmesi mümkün olmayan şeylerle mükellef tutması (*teklîfu mâ lâ yutâk*) caiz değildir.¹⁵ Zira âmâyı görmekle, kötürümü yürümeyle mükellef tutmakta olduğu gibi aciz bir kimseyi yükümlülük altında bulundurmamak da hikmet dışı bir tutumdur. Dolayısıyla şanı yüce ve hikmet sahibi (*el-hakîm*) olan Allah'a böyle bir şey nispet edilemez. Bunun esası şudur ki mükellef tutmak demek, fâiline zahmet (*külfet*) verecek bir işi imtihan (*iptilâ*) gayesiyle emretmek demektir. Öyle ki mükellef yaptığı takdirde kendisine sevap verilecek ya da mükâfatlandırılacak, yapmadığı takdirde ise cezalandırılacaktır. Böyle bir şey ancak, muhal olan hususlarda değil, kul tarafından meydana getirilmesi mümkün olan durumlarda söz konusu olabilir.¹⁶

Mâtürîdiyye'ye göre kulları için en uygun olanı (*aslah*) yerine getirmek Allah'a vacip olmadığı gibi onlar için uygun (*salah*) olana riayet etmek de O'na vacip değildir.¹⁷ Cenâb-ı Hak, abes iş yapmaktan münezzehtir. O'nun fiilleri hikmetin gereğine uygunluk arz etmektedir. Zira O, kendisini vafettiği şekilde sınırsız ve sonsuz hikmet (*el-hakîm*) ve bilgi (*el-alîm*) sahibidir. O, koyduğu tüm teklîfi hükümlerinde ve bütün yaratma (*tekvînî*) fiillerinde söz konusu hikmeti irâde etmiş ve amaçlamıştır. Allah bunu bir icbar edici (*mücbir*) ve zorlayıcı (*mülzim*) karşısında yapmamıştır. Zira O, istediğini seçen (*muhtâr*) ve dilediğini irade eden ve istediğini yapandır (*fa'âmun limâ yurîd*). Dolayısıyla uygun olanı veya daha uygun olanı yapmak O'na vaciptir, denemez. Çünkü vücûp

¹⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara 2016, s. 170; a. mlf., *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Fethullâh Huleyf, el-İskenderiyye ty., s. 100.

¹⁵ Nûruddîn es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi 'Usûli'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu, MÜİFVY, İstanbul 2016, 68, 137.

¹⁶ Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 68, 137.

¹⁷ Sâbûnî, *el-Bidâye*, s. 73, 146; Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 170; a.mlf., *Mezhepler Tarihi*, 204.

(zorunluluk) iradeye aykırıdır ve başkasının Allah üzerinde hak sahibi olmasını gerektirir.¹⁸ Allah'ın vaadi ve vaîdi hikmet açısından gereklidir.¹⁹ Yani iyilik yapanları yaptıkları iyilik karşılığında ödüllendirmek, kötülük yapanları da yaptıkları kötülük karşılığında cezalandırmak hikmet açısından gereklidir.

Mâtürîdî (ö. 333/944), Allah'ı bilmenin gerekli olduğu ve bu gerekliliğin aklen idrak edilebileceği görüşündedir. Zira akıl hevâ ve taklitten uzak bir şekilde doğru bir istikamet tutturabilirse, Allah'a imana ve marifete ulaşabilecektir. Ancak her ne kadar akıl tek başına Allah'ı bilmeye yetiyorsa da, akıl, tek başına teklîfi hükümleri bilmeye güç yetiremez.²⁰ Hikmetin gereği olarak peygamber göndermek gereklidir.²¹ Nübüvvet müessesesinin mevcudiyetine aklî bir zorunluluk olarak hükmetmek vazgeçilmez bir durum arz eder. Bu hem din ve dünya açısından ona olan ihtiyaç hem de -aklın bundan müstağni kalması söz konusu ise- Allah'ın lütfkârlığını kanıtlama bakımından böyledir. Şu da bir gerçek ki dünya işlerinin düzenini ve dinin varlığını ayakta tutan ilke aynı konuma sahiptir. Mesela Allah insan türünü yaratmış ve fertlerini imtihana tabi tutmuş; gökten indirdiği su sayesinde kendileri için yeryüzünden besinler ve ilâçlar sağlamış, bunun yanında onlardan hastalıklar ve öldürücü zehirler de icat etmiş, zarar vereni fayda verenden ayırmak için insanların bizzat her şeyi denemelerini de -bunu yapanın ölüme sürüklenme ihtimali nedeniyle- aklen kabul edilmez bir şey olarak göstermiştir. Bu hususu denemeden bilmek de insan için mümkün değildir. O halde yeryüzündeki bütün nesnelere mahiyetini Allah'ın kendisine bildireceği bir zâtın mevcudiyetine hükmetmek kaçınılmaz hale gelmiştir ki alacakları gıdalar sayesinde insanların bedenleri hayatiyetini idame ettirsin ve dinî vazifelerini ifa edebilsinler.²²

İslâm düşüncesindeki bu üç kelâm ekolünün ilah tasavvurları dışında bir başka eğilim daha vardır ki bunu, “ilkeli özgürlükçü” yaklaşım olarak ifade edebiliriz. Bu eğilimi savunanlara göre Allah, ne Eş'ariyye'nin iddiasında yer aldığı gibi koşulsuzca ve

¹⁸ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, 170; a.mlf., *Mezhepler Tarihi*, 204.

¹⁹ Mâtürîdî, vaad ve vaîd konusunda aslında Mutezile ile aynı düşünmekte, aradaki fark ise vaciptir, ifadesini kullanmak yerine gereklidir (لزم) ifadesiyle birlikte meselenin hikmet açısından gerekliliği vurgulanmaktadır (لزم الوعد والوعيد في الحكمة). (Bk., Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 170; a. mlf., *Kitâbü't-tevhîd*, (Fethullâh Huleyf neşri), 100; Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 171; a.mlf., *Mezhepler Tarihi*, s. 205-206

²⁰ Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 169; a.mlf., *Mezhepler Tarihi*, s. 203.

²¹ Sâbûnî, *el-Bidâye*, 46, 99.

²² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 275-276; a. mlf., *Kitâbü't-Tevhîd*, (Fethullâh Huleyf neşri), s. 179-180.

hatta ne zaman ne yapacağı dahi belli olmayan bir belirsizlikle nitelenebilir ne de Mu‘tezile’nin iddiasında yer aldığı üzere vucûbiyetle nitelenebilir. İlkeli özgürlükçü görüşü savunanlara göre Mâtürîdiyye’nin iddia ettiği Allah’ın fiillerinin hikmetli olduğunun söylenmesi makuldür. Fakat bu düşünce bütün mevcudâtı Allah’a ait tek bir sıfat (hikmet) üzerinden anlamlı kılma çabasıdır. Binâenaleyh bir tek sıfatın, Allah’ın fiillerinin yegâne gerekçesi konumunda görülmesi, bununla birlikte âlemi yaratmasının gerekçesi konusunda sessiz kalınması veya bu fiilin her türlü illetten hâlî kabul edilmesi isabetli bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Yine bu görüşte olanlara göre Allah, nasıl bir varlık olduğu hakkında fikir yürütebilmemiz için âdil olacağı, merhametli olacağı ve asla zulmetmeyeceği gibi ilkeleri hakkında birçok haber vermiştir. Buna göre Allah’ın fiilleri, O’nun ilkeleri ve sıfatlarının doğal bir yansıması olacak şekilde gerçekleşir. Diğer bir ifadeyle Allah, fiillerini ancak bize bildirmiş olduğu sıfatları ve ilkelerine uygun olarak ilkeli bir özgürlükle gerçekleştirir. Dolayısıyla Allah hakkında oluşturulacak isabetli bir ilah düşüncesi için başlangıç noktası Allah’ın ilkeleriyle hareket eden bir varlık olduğunun kabulüdür.²³

Kur’ân âyetleri tematik ve “bağlamsal” (contextual) açıdan Kur’ân bütünlüğü içerisinde irdelendiğinde acaba Eş‘ariyye’nin “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir Allah tasavvurunu mu; yoksa Mu‘tezile’nin “mutlak âdil ve tam hakîm” ilah düşüncesini mi; ya da Mâtürîdiyye’nin “mutlak hikmetçi” ilah tasavvurunu mu veyahut da İslâm düşüncesindeki bu üç kelâm ekolünün ilah tasavvurları dışında bir başka eğilim olan “ilkeli özgürlükçü” ilah düşüncesini mi öngörmektedir? Başka bir ifadeyle Kur’ân’da bizzat Allah’a izafe edilen eylemleri ya da fiilleri O, Eş‘ariyye’nin iddia ettiği gibi sınırsız ya da koşulsuz özgürlükle mi; Mu‘tezile’nin ileri sürdüğü gibi “mutlak âdil ve tam hakîm” bir ilah düşüncesiyle mi; yoksa Mâtürîdiyye’nin savunduğu “mutlak hikmetçi” bir ilah tasavvuruyla mı veyahut belirli ilkeleri, prensipleri, kanunları ya da ilâhî yasaları (*sünnetullah*) çerçevesinde mi gerçekleştirmektedir? İşte bu makalede söz konusu ekollerin ve kelâmî eğilimlerin Allah tasavvurları ya da ilah düşünceleri, Kur’ân metinleri çerçevesinde incelenerek hangi ekolün telakkisine daha yakın olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda İslâm düşünce ekollerinin itikâdî-kelâmî görüşlerinin odak

²³ “İlkeli özgürlükçü” ilah düşüncesi hakkında bir değerlendirme için bk., Barlak, “İtikadî Mezheplerde İlahiyyât ve Nübüvvet Bahislerinin Bütünlüğü Sorunu”, s. 578-581; Ayrıca tanrı tasavvurları hakkında, tevhid, tenzih ve teşbih kavramları ekseninde bir analiz için bk., Mehmet Ekvuran, “İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru”, *İslâmî İlimler Dergisi*, yıl: 2, sayı: 1, Bahar 2007, ss. 45-62.

noktasını oluşturan ilah tasavvurları, âyetlerin siyak-sibak, nüzul sebepleri, tarih, sosyo-kültürel çevre ve makâsıd gibi Kur'ân metnini doğru anlamının temel parametreleri dikkate alınarak incelendiğinde hangi ekolün ilah tasavvuruna daha yakın durduğu belirlenmeye gayret edilecektir. Yine bu amaçla Allah'ın eylemlerini gerçekleştirmesinin gerekçelerini ortaya koyan Kur'ân pasajları muvacehesinde bahsi geçen ilah tasavvurları üzerine bir tahlil denemesi yapılacak, o ilah tasavvurlarını temsil eden ekollerin temsilcilerinin araştırmaya konu âyetlere ilişkin, benimsedikleri Allah tasavvurlarını yansıtan te'vil ve görüşleri değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Fakat Kur'ân'da Allah'a izafe edilen fiiller sayı ve muhteva itibarıyla çok olup makalemizin boyutunu aşacağı için sadece O'nun eylemlerine vurgu yapan âyetlerden örnek kabilinden pasajlar sunarak meseleyi izah etmeye çalışacağız.

1. Allah'ın Fâsıkları Âyetlerinden Uzaklaştırması

Kur'ân'da yer alan, “*Nasihât ve her şeyin açıklamasına dair ne varsa hepsini Mûsâ için levhalarda yazdık. (Ve dedik ki): Bunları kuvvetle tut, kavmine de onun en güzelini almalarını emret. Yakında size, fâsıkların yurdunu göstereceğim. Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, âyetlerimden çevireceğim/uzaklaştıracağım. Onlar bütün mucizeleri görseler de iman etmezler. Doğru yolu görseler onu yol edinmezler. Fakat azgınlık yolunu görürlerse, hemen ona saparlar. Bu durum, onların âyetlerimizi yalanlamalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir. Hâlbuki âyetlerimizi ve ahirete kavuşmayı yalanlayanların amelleri boşa çıkmıştır. Onlar, yapmakta oldukları amellerden başka bir şeyle mi cezalandırılırlar?*”²⁴ âyetlerinde Allah, yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerinden uzaklaştıracağını ya da çevireceğini (*seasrifu*) bildirerek açık ve net bir şekilde müstebirler üzerinde tasarrufta bulunma fiilini kendisine izafe etmektedir.

Bazı müfessirler bu pasajda yer alan “*Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, âyetlerimden çevireceğim/uzaklaştıracağım*” âyetini delil getirerek Eş'arî ilah telakkisini aksettirecek şekilde Allah'ın bazen insanı imandan men edebileceğini, ondan alıkoyabileceğini ve bunun da âyette açık bir şekilde zikredildiğini iddia etmektedir.²⁵

²⁴ A'râf 7/145-147.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî: et-Tefsîru'l-Kebîr, Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Lübnân-Beyrût 1401/1981, XV, 3; Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrût ty., IX, 61; Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-

Mu‘tezilî âlimler ise Eş‘ariyye’nin bu te’viline, “âyeti, sizin zikrettiğiniz anlama hamletmek mümkün değildir” diyerek itiraz edip şu delilleri ileri sürmektedirler:

Mu‘tezile’nin ilk delili Cübbâi (321/933)’nin görüşüdür ki ona göre bundan muradın, “yüce Allah o insanları, âyetlerine iman etmekten uzaklaştırır” anlamında olması caiz değildir. Zira ayetteki, “*çevireceğim/uzaklaştıracağım*” kelimesi gelecek zamanı ifade eder. Hâlbuki Allah, o kimselerin bu çevirmeden önce inkâr ettiklerini ve tekzip ettiklerini beyan etmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak onları; “*yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenler; akl-ı selimin yolunu görseler de onu bir yol edinmeyen, ama azgınlık yolunu gördüklerinde, onu hemen yol edinenler*” olarak tavsif etmektedir. Dolayısıyla söz konusu âyetin, onların küfrünün daha önce meydana geldiğine delalet ettiği sabit olmuş olur. Haliyle bu, o “çevirme” işinden maksadın, Allah’ı inkâr etmek olmadığına delalet eder.²⁶

Mu‘tezile’nin Eş‘ariyye’ye karşı ikinci deliline göre Allah Teâlâ’nın “*Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, ayetlerimden çevireceğim/uzaklaştıracağım*” şeklindeki hitabı, onların büyükenmelerine ve inkârlarına karşı bunun bir ceza olduğunu göstermektedir. Binâenaleyh bu uzaklaştırmaktan maksat, onların inkârları olsaydı, o zaman bu ifadenin manası, “Onların küfre yönelmelerine karşılık, kendilerine bir ceza olarak, onlarda küfrü yaratacağız” şeklinde olurdu. Hâlbuki küfre karşılık, cezaya müstehak olunan bu fiil ile ceza vermenin caiz olmayacağı malumdur. Dolayısıyla bu çevirmeden maksadın “inkâr” olmadığı sabit olur.²⁷

Mu‘tezile’nin üçüncü deliline göre şayet Cenâb-ı Hak, onları iman etmekten çevirip alikoysaydı, o takdirde O’nun nasıl olur da; “*Onlara ne oluyor da inanmıyorlar?*”²⁸, “*Öyleyken, bunlara ne oluyor ki öğütten yüz çeviriyorlar?*”²⁹ ve “*İnsanlara doğruluk rehberi geldiği zaman, inanmalarına engel olan, sadece: “Allah peygamber olarak bir*

Nisâbüri, *Garâibü’l-Kur’ân ve Reğâibü’l-Furkân*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût-Lübnân 1416/1996, III, 317.

²⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XV, 3; Ebû Hafs Ömer b. Ali b. ‘Âdil, *Tefsîru’l-Lübâb*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût ty., I, 2436.

²⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XV, 3-4; İbn ‘Âdil, *Tefsîru’l-Lübâb*, I, 2436.

²⁸ İnşikâk 84/20.

²⁹ Müddessir 74/49.

*insan mı gönderdi?" demiş olmalarıdır*³⁰ şeklinde hitap etmesi mümkün olur? Binâenaleyh âyeti bu anlama hamletmenin mümkün olmadığı sabit olur.³¹

Mu'tezile, Eş'ariyye'nin iddiasının mümkün olamayacağını bu üç delille reddettikten sonra mezkûr âyeti diğer bir takım anlamlara hamletmek gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onların hamlettiği anlamlardan biri Mu'tezilî âlim el-Ka'bî (ö. 319/931) ve Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö. 322/934) verdiği anlamdır ki o ikisi âyeti şu manaya hamletmektedir: Bu, Allah'ın, Hz. Mûsâ'ya (s), düşmanlarını helak edeceğine dair vermiş olduğu tam bir vaattir. Cenâb-ı Hakk'ın onları "çevirmesi", onları helak etmesi demektir. Dolayısıyla onlar, ne Hz. Mûsâ'yı (s) Allah'ın kelâmını tebliğ görevini ifa etmekten ne de mü'minleri o kelâma iman etmekten men etmeye güç yetirebilmişlerdir. Bu tıpkı, "*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et, eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır*"³² ilâhî hitabına benzemektedir. Binâenaleyh Allah, Hz. Mûsâ (s)'nin düşmanlarını, ona eziyet etmekten ve nübüvvet ile risâleti tebliğ hususunda, gerekli olan hususları hakkıyla yerine getirmesine mani olmaktan alıkoyacağını murat etmiştir.³³

Mu'tezile'nin âyete verdiği ikinci mana Cübbâî'nin (ö. 321/933) zikretmiş olduğu şu anlamdır: Ben, o kibirlenen kimseleri, âyetlerimdeki izzet ve şerefe nail olmaktan men edeceğim ki o izzet ve şeref, peygamberler ve mü'minler için hazırlanmıştır. Allah onları âyetlerinden, başlarına zillet ve alçaklık getirmek suretiyle çevirmiştir. Bu da inkârlarına ve Allah'a karşı tekebbür etmelerine karşı bir ceza yerine geçmektedir.³⁴

Mu'tezilî âlim Zemahşerî (ö. 538/1144)'ye göre, "*âyetlerimden çevireceğim (uzaklaştıracağım)*" hitabı, mütekebbirlerin kalplerini mühürleme ve kendilerine lütufta bulunmama ya da yardımsız bırakmak suretiyle (*hızlân*) âyetlerimden uzaklaştıracağım, anlamındadır. Bu sebeple onlar, o âyetlerden kendilerini alıkoyan nefsânî arzularına dalıp gaflet ederek, onlar üzerinde tefekkür edemeyecek ve onlardan ibret alamayacaklardır. Onun belirttiğine göre bu ifadeye şu anlam da verilmiştir: Bu âyet, Firavun sihirbazları toplayarak Hz. Mûsâ'nın (s) mucizesini geçersiz kılmaya gayret ettiği vakit Allah'ın,

³⁰ İsrâ' 17/94.

³¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XV, 4; İbn 'Âdil, *Tefsîru'l-Lübâb*, I, 2436.

³² Mâide 5/67.

³³ İbn 'Âdil, *Tefsîru'l-Lübâb*, I, 2436; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XV, 4.

³⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, XV, 4; Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, III, 317; İbn 'Âdil, *Tefsîru'l-Lübâb*, I, 2436.

hakkın galip gelmesi, batılın da yenilgiye uğramasını istemesinde olduğu gibi, her ne kadar çaba gösterirlerse gösterebilirler, Cenâb-ı Hak onların mucizeleri geçersiz kılmalarına mani olacaktır, manasındadır. *el-Keşşâf* sahibine göre bu ibareye şu anlamı vermek de caizdir: Onları âyetlerimden, onlara karşı çıkmaktan, onları küçümsemekten ve o âyetleri sihir diye isimlendirmekten, kendilerini helâk etmek suretiyle uzaklaştıracağım.³⁵

Mâtürîdî (ö. 333/944) ise “*Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, âyetlerimden çevireceğim (uzaklaştıracağım)*” âyetinin iki farklı şekilde te’vil edilebileceğini belirtmektedir. Birincisi; bunları kabul etmekten ve tasdik etmekten uzaklaştıracağım. Zira onlar âyetleri tazimle kabul etmiyorlar, bilakis Allah’tan gelen âyetler ve hüccet olduklarını bilmelerine rağmen onlarla istihza edip hafife alıyorlardı. Nitekim bu anlamı destekler mahiyette Hasan el-Basrî (ö. 110/728), “Küfür için öyle bir sınır vardır ki kâfir o sınıra ulaştığında kalbi mühürlenir. Artık o noktadan sonra Allah’ın âyetlerini ne kabul eder ne de tasdik eder.” Yine o müstekbirler onların Allah’ın âyetleri ve hüccetleri olduğunu bilmelerine rağmen o âyetler konusunda inatçılık ediyorlar ve onları kibirlenerek reddediyorlardı. İşte onlar inatçılık gösterince Allah da kendilerini o âyetleri ve açık delilleri kabulden ve onları tasdikten uzaklaştırmış, mahrum bırakmıştır. Bu şekilde Allah’ın düşmanlığını tercih eden kimse için Allah da dostluk dilemez. Aksine Cenâb-ı Hak o kimsenin tercih etmiş olduğu şeyi o kimse hakkında diler. İkinci anlama göre bu ibare, o büyüklük taslayanları âyetleri kötüleme, karalama, yerme ve tuzak kurmaktan alıkoyacağım, anlamındadır. Mâtürîdî (ö. 333/944) ayrıca bu pasajda yer alan; “*Bu durum, onların âyetlerimizi yalanlamalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir*” âyeti çerçevesinde der ki: Bu ifadenin, az önce zikredilen âyetlerden uzaklaştırma anlamına gelmesi mümkündür. Zira onlar Allah’ın âyetleri olduklarını bilip anladıktan sonra onları tekzip etmişlerdir. Onların gafil olmaları da cehalet ve yanılma şeklindeki bir gaflet değil yüz çevirme ve inat etme şeklindeki bir gaflettir. Yine ona göre; “*Onlar, yapmakta oldukları amellerden başka bir şeyle mi cezalandırılırlar?*” hitabı, onlar yapmakta oldukları o âyetlerle alay etme ve küçük görme fiilleri dışında başka bir şey sebebiyle cezalandırılmazlar, manasındadır.³⁶

³⁵ Ebu’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğavâmidü’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vucûhi’t-Te’vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu’avvaz, Mektebetü’l-Abîkân, Riyâd 1418/1998, II, 509.

³⁶ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, thk. Ertuğrul Boynukalın, Dâru’l-Mîzân, İstanbul 2006, VI, 63-66.

Eş'arî âlimlerin “Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, âyetlerimden uzaklaştıracağım” âyetinden hareketle Allah'ın bazen insanı imandan men edebileceğini, ondan alıkoyabileceğini iddia etmesi, esasında onların “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir Allah tasavvurlarının bir tezahürüdür. Başka bir ifadeyle istediğini yapan (*fa'âlu limâ yurîd*) bir ilah düşüncesinin izdüşümüdür, diyebiliriz. Onların bu telakkilerine ve âyete ilişkin bu yorumlarına göre Allah hiçbir illet, sebep ve gerekçe olmadan insanları iman etmekten alıkoyabilir ve onu ebedî cezaya mahkûm edebilir. Hâlbuki mezkûr âyetin yer aldığı pasajı bağlamsal ve tematik perspektiften okuduğumuzda bizi Eş'ariyye'nin “mutlak mürîd ve tam mâlik” ilah tasavvuruna değil belirli ilkeler ve sebepler çerçevesinde fiillerde bulunan bir Allah düşüncesine sevk ettiğini söyleyebiliriz. Zira bu âyetin devamında Cenâb-ı Hak müstekbirleri ilâhî adaletin gereği olarak âyetlerinden uzaklaştıracağını ve bunu bir sebebe binaen yapacağını deklare etmektedir ki “*Bunun sebebi onların âyetlerimizi yalanlamalarından ve onlardan gafil olmalarından ileri gelmektedir*” âyeti tam da bunu vurgulamaktadır. Yine bu âyetin devamı niteliğindeki “*Onlar, yapmakta oldukları amellerden başka bir şeyle mi cezalandırılırlar?*” hitabı da bu iddiamızı destekler mahiyettedir.

Mu'tezilî âlimler ise “âyetlerimizden uzaklaştıracağım” ifadesini imandan uzaklaştırma değil de müstekbirlerin büyüklenmelerine ve inkârlarına karşı bunun bir ceza olduğunu ileri sürmüştür. Onlara göre bu, Allah'ın, Hz. Mûsâ (s)'ya, düşmanlarını helak edeceğine dair vermiş olduğu tam bir vaattir. Cenâb-ı Hakk'ın onları “çevirmesi”, onları helak etmesi demektir. Binâenaleyh Mu'tezile'nin bu te'vili aslında onların “mutlak âdil” ilah telakkilerinin âyet yorumuna yansımalarıdır. Zira onlara göre Allah Teâlâ, ne insanların kesbettiği ve ne de hayvânâtın eylemlerinden hiçbirisinin yaratıcısı değildir. Onlar, insanların kendi kesbettiklerini bizzat kendilerinin takdir ettiğini ve Allah'ın, ne insanların kesbettikleri ve ne de diğer hayvanların eylemlerinde hiçbir yaratma ve takdirinin olmadığını iddia etmişlerdir.³⁷ Hâlbuki âyette Allah fiili

³⁷ Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Fırakati'n-Nâciye minhâ*, thk. Muhammed 'Usmân el-Huş, Mektebetu İbn Sînâ, Kâhire ty., s. 104; a. mlf., *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDVY, Ankara 2014, s. 83; Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 198-199; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 57; a. mlf., *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 57; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. M. Sâim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul 1994, s. 290-291.

“uzaklaştıracağım” şeklinde açık ve net bir şekilde kendisine izafe etmektedir. Dolayısıyla fiili, Mu‘tezile’nin ilah tasavvuruyla değerlendirip te’vil cihetine gitmek yerine ilkeler ve sebepler çerçevesinde fiillerde bulunan ilah düşüncesiyle ele aldığımızda Allah’ın hangi ilkeye binaen “uzaklaştıracağım” fiilini kullandığını arama yoluna gidilecektir ki ilgili âyetin yer aldığı bağlamda bunun ipuçları yer almaktadır. Nitekim yukarıda da zikrettiğimiz gibi Allah’ın o müstebirleri âyetlerinden uzaklaştıracağını zikretmesinin nedeni onların Allah’ın âyetlerini, varlığının hüccetlerini bile bile tekzip etmeleri ve onlardan gafil olmaları yani yüz çevirmeleri ve inat etmeleridir. Zira Cenab-ı Hak insanları yapmakta oldukları fiillerinden başka bir şeyle cezalandırmayacağını ilke edinmiştir.

Mâtürîdî’nin (ö 333/944) yaptığı yorum ve değerlendirmelerine baktığımızda âyetin tematik ve bağlamsal çerçevesine uygun ve tutarlı olduğunu ifade edebiliriz. Zira o, te’villerinde genellikle “mutlak hikmetçi” yaklaşımı ön plana çıkarsa da bu meyanda yaptığı yorumunda Allah’ın müstebirleri âyetlerinden uzaklaştıracak olmasını, onların küfürde son noktaya ulaşmaları, kendi özgür iradeleriyle Allah’a düşmanlığı tercih etmeleri, Allah’ın âyetleri olduklarını bildikleri halde tekzip etmeleri, söz konusu âyetlere karşı, cehalet ve yanılma şeklindeki değil yüz çevirme ve inat etme şeklindeki bir gaflet içerisine kendi ihtiyarlarıyla dalmış olmaları gibi bir takım sebeplere bağlayarak esasında Allah’ın o kimseleri, belirli ilkeler çerçevesinde kendi yaptıkları yanlış eylemlerinin neticesinde âyetlerinden uzaklaştırdığını kabul ettiğini deklare etmektedir. Bir de şunu belirtmek gerekir ki Mâtürîdî, “uzaklaştıracağım” fiilini ilk anda akla gelen hakiki manasında anlamış, Mutezile’nin yaptığı gibi te’vil yoluna gitmemiştir.³⁸

2. Allah’ın Münafıkların Kalplerini İmandan Çevirmesi

*“Aleyhlerinde bir sûre indirilince, “Sizi bir kimse görüyor mu?” diye birbirlerine bakarlar, sonra da sıvışıp giderler. Anlamayan bir kavim oldukları için Allah onların kalplerini (imandan) çevirmiştir”*³⁹ ilâhî hitabında Allah münafıkların kalplerini çevirdiğini sarîh bir şekilde ifade ederek eylemi kendi zatına izafe etmektedir.

Müfessirlerin ve kelim ekollerinin Allah’a isnat edilen “döndürme” fiiline ilişkin te’vil ve görüşlerine geçmeden evvel âyetin temasına değinmek gerekirse; bu ibare

³⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VI, 63-66.

³⁹ Tevbe 9/127.

münafıkların rüsvaylıklarının bir başka çeşidini dile getirmektedir. Zira her ne zaman münafıklardan bahseden ve onların rezilliklerini ortaya koyan bir sûre inse ve onlar da bunu dinlese, dinlemekten sıkılırlar ve kendi aralarında, sûreyi eleştirmeye, alay etmeye ve şanını küçültmeye delâlet edecek bir biçimde birbirlerine bakarlardı. Binâenaleyh bu tavırları, münafıkların rüsvaylıklarını dile getiren sûreye mahsus olmayıp, genel olarak Kur'ân'ı hafife aldıklarını da ifade edebilir. Zira onlar, her ne zaman bir sûre indiğini işitseler ve onu dinleseler, alay etmeye, tenkit etmeye başlar ve kötüleme ve istihza yollu olarak onu çekiştirmeye, aralarında gülüşmeye başlarlardı. Sonra da birbirlerine, “Sakın sizi gören olmasın!” derlerdi.⁴⁰

Teması bu şekilde olan söz konusu âyette yer alan ve Allah'a isnat edilen “çevirme/döndürme” (*sarefe*) fiiline ilişkin müfessirler muhtelif te'villere yönelmişlerdir. Bu bağlamda kimine göre “Allah onların kalplerini çevirmiştir” buyruğu, onlara bir bedduadır.⁴¹ İbn Abbas (ö. 68/687) bu âyete, “Allah onların kalplerini her türlü rüşd, hayır ve hidayetten çevirmiştir”⁴² manasını verirken, Hasan el-Basrî (ö. 110/728), “Allah onların kalplerini çevirdi ve o kalpleri küfürleri sebebiyle mühürledi”⁴³ şeklinde anlamlandırmıştır. Zeccâc (ö. 311/922) da, “Allah Teâlâ onları kendi fiillerinin cezası olarak dalâlete düşürdü”⁴⁴ demiştir. Eş'arî âlimler ise bu âyeti Allah'ın onları imandan döndürdüğüne ve imandan alıkoyduğuna delil getirmişlerdir.⁴⁵

Mu'tezile'nin âyete ilişkin yaklaşımı ise şöyledir: Onları imandan çeviren eğer Allah Teâlâ ise, o zaman niçin, “*Onlar nasıl da döndürülüyorlar!*”⁴⁶ buyursun ve onlara, imandan dönmelerinden dolayı nasıl azap etsin? el-Kâdî ise şöyle der: “Âyetin zahiri bu döndürmenin, onların dönmelerinin bir cezası olduğuna işaret etmektedir. Hâlbuki

⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVI, 239; İbn 'Âdil, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 'Ali Muhammed Mu'avvaz, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût-Lübân 1419/1998, X, 246; a. mlf., *Tefsîru'l-Lübâb*, I, 2708.

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût-Lübân 1427/2006, X, 438.

⁴² İbn 'Âdil, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, X, 246; a. mlf., *Tefsîru'l-Lübâb*, I, 2708; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVI, 240.

⁴³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVI, 240; İbn 'Âdil, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kkitâb*, X, 246; a. mlf., *Tefsîru'l-Lübâb*, I, 2708.

⁴⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve I'râbuh*, thk. Abdulcelil Abduh Şilbî, Âlimu'l-Kütüb, Beyrût 1408/1998, II, 477; Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. el-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Dâru İbn Hazm, Beyrût-Lübân 1423/2002, 613; İbn 'Âdil, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, X, 246; a. mlf., *Tefsîru'l-Lübâb*, I, 2708; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVI, 240.

⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVI, 240.

⁴⁶ Mü'min 40/69.

imandan çevirme bir ceza olmaz. Şayet böyle olsaydı, Cenâb-ı Hakk'ın, elçilerine hadleri yerine getirmelerini emretmesi mümkün olduğu gibi, insanları imandan çevirmelerini emretmesi de mümkün olurdu ki bunu caiz görmek, peygamberlerin getirdiği şeylere güvenmeme neticesine götürür. el-Kâdî sözüne şöyle devam eder: Bu âyette söz konusu edilen sarf şu iki anlama gelebilir ki bunlardan ilkinde göre yüce Allah onların kalplerini, onların içinde yarattığı gam, keder ve tuzak ile çevirip değiştirmiştir. İkinci anlama göre Allah onları, iman edip hidayete eren kimselere nasip ettiği lütuf fiillerinden çevirip mahrum etmiştir.⁴⁷ Zemahşerî (538/1144)'ye göre “Allah onların kalplerini çevirmiştir” ibaresi, kalpleri imana açılmış olan mü'minlerin kalplerindeki imandan bunların kalplerinin alıkonulması ve mahrum bırakılması (*hızlân*) anlamında bir bedduadır. Bunun nedeni ise onların işin önünü arkasını düşünmeyen ve dolayısıyla iyice kavrayamayan bir topluluk olmalarıdır.⁴⁸

Mâtürîdî (333/944)'ye göre bu hitabın, “Allah'ın onlarda kalplerin çevrilmesi fiilini yaratması” anlamını içermesi mümkündür ki işte bu nedenle “çevirme” Allah'a izafe edilmiştir. Ona göre bu ibarenin, ceza manasında olması da yerindedir. Yani Allah, inada dayalı itikatları, hüccetleri reddetmeleri, o hüccetleri iyice anlama, inceleme, derin derin düşünmeyi terk etmeleri ve kabule yanaşmamaları üzerine kalplerini çevirmek suretiyle kendilerini cezalandırmıştır.⁴⁹

Eş'arî âlimlerin bu âyeti, Allah'ın münafıkları imandan çevirip alıkoyduğuna delil getirmelerine rağmen O'nun zatına nispet ettiği bu fiilin gerekçesine ilişkin herhangi bir izah getirmemelerinin sebebini onların “mutlak mürîd” ilah tasavvurlarına dayandırabiliriz. Ancak âyetin yukarıda işaret edilen teması ve bağlamı dikkate alındığında öyle anlaşılıyor ki Allah onların kalplerini, indirilen ilâhî mesajları dinlemekten sıkılıp kendi aralarında, o mesajları eleştirmeye, onlarla alay etmeye ve şanını küçültmeye delâlet edecek bir biçimde birbirlerine bakmaları, fırsat bulunca da Hz. Peygamber'i (s) dinlemeyip oradan sıvışıp gitmeleri sebebiyle çevirip döndürmüştür. İşte tamamen kendi tercihleriyle yaptıkları bu fiilleri nedeniyle Allah da onların kalplerini

⁴⁷ Râzî, *Me'âtihi'l-Ğayb*, XVI, 240.

⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 110; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvaz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût-Lübân 1413/1993, V, 120.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 480.

imandan çevirmiştir. Dolayısıyla bunda herhangi bir illete mebni olmadan, ilâhî adalete ters ve zulüm sayılabilecek bir irade beyanı söz konusu değildir.

Mu'tezile'nin, Allah'ın o münafıkların kalplerini çevirmesini, kendilerine yönelik bir ceza ya da beddua olarak te'vil etmeleri, “mutlak âdil ve tam hakîm” bir Allah tasavvurlarının bir yansıması olduğunu göstermektedir. Zira onlar bu ilah telakkilerinin tezahürü olarak kulların fiillerinde Allah'ın hiçbir müdahalesi olmadığını prensip olarak kabul ettikleri için Allah'ın bizzat kendisine izafe ettiği ve gerekçesini de beyan ettiği fiili, bağlamından kopararak te'vil cihetine gitmek durumunda kalmışlardır. Hâlbuki Allah onların kalplerini, Hasan el-Basrî (ö. 110/728) ve Zeccâc'ın (ö. 311/922) işaret ettiği üzere küfürleri sebebiyle mühürlemiş, kendi fiillerinin neticesinde dalâlete düşürmüştür. Dolayısıyla ele aldığımız âyetin tematik ve bağlamsal tahlili, belirli ilkeler ve sebepler çerçevesinde fiillerde bulunan ilah tasavvurunu desteklemektedir. Benzer şekilde Mâtürîdî'nin, Allah'a izafe edilen “çevirme” eylemini o münafıkları cezalandırma ya da çevirme fiilini onlarda yaratması şeklindeki te'vili de makul görünmemektedir. Zira az önce de temas edildiği üzere mevzu bahis âyetin muhtevası ve bağlamı, Allah'ın bu eylemi bilfiil gerçekleştirdiğine ve bunu da *fa'âlun limâ yurîd* olarak değil âyetin içeriğinde yer alan sebep ve illetlere mebni olarak yaptığına delalet etmektedir.

3. Allah'ın, Halkı Fâsık Kentleri Helâk Etmesi

*“Kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur. Kim de doğruluktan saparsa, ancak kendi aleyhine sapsın olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üstlenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe hiç kimseye azap edecek değiliz. Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şırmış varlıklarına yola gelmelerini emrederiz, buna rağmen onlar itaat etmeyip orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı yerle bir ederiz. Nuh'tan sonraki nesillerden nicelerini helâk ettik. Kullarının günahlarından haberdar ve onları gören olarak Rabbin yeter.”*⁵⁰

Eş'arî âlimler bu pasajda yer alan “Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şırmış varlıklarına yola gelmelerini emrederiz, buna rağmen

⁵⁰ İsrâ' 17/15-17.

onlar itaat etmeyip orada kötülük işlerler” âyetini delil getirerek ilah tasavvurları hakkında ipuçları verecek şu değerlendirmeleri yapmaktadırlar:

1. Âyetin zahiri, Allah’ın onlara doğrudan doğruya ve hiçbir sebep yokken zarar vermeyi irade ettiğine, ama sonra onları imha etmek için bu yola başvurduğuna delalet eder.

2. Âyetin zahiri, Cenâb-ı Hakk’ın fâsık olduklarını bildiği için, bu emri nimet ve refahtan şımarmış elebaşlarına tahsis ettiğine delalet eder ki bu da Allah’ın onlardan fiskın sadır olmasını istediğine delalet etmektedir.

3. Onların üçüncü değerlendirmesine göre yüce Allah, “Artık o memlekete azap ve inkâr hükmü hak olmuştur” buyurmuştur. O memlekete bu hüküm hak olduğuna göre, onlardan imanın sâdir olması imkânsız olur. Çünkü bu, Allah’ın doğru haberinin yalana dönüşmesini gerektirir ki bu da imkânsız bir durumdur. İmkânsıza götüren şey de imkânsızdır.⁵¹

Mu‘tezilî âlim el-Ka’bî (ö. 319/931) ise aynı âyet bağlamında Eş‘arî âlimlerin tam tersini savunarak şöyle der: Kur’ân’da yer alan diğer âyetler Cenâb-ı Hakk’ın sebepsiz ve doğrudan azap etme ve helâk etme cihetine gitmediğine işaret etmektedir. Meselâ, “*bir kavim kendilerindeki (güzel hal ve ahlâkı) değiştirip bozmadıkça, şüphesiz Allah da onlarda bulunanı değiştirip bozmaz*”⁵², “*Eğer siz iman eder ve şükrederseniz, Allah size neden azap etsin!*”⁵³ Ve “*zaten biz ancak halkı zalim olan memleketleri helâk etmişizdir*”⁵⁴ vb. bütün âyetler Allah’ın, sebepsiz yere helâk etmediğine delalet etmektedir. Aynı şekilde bundan önceki: “*Kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur. Kim de doğruluktan saparsa, ancak kendi aleyhine sapsın olur. Hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üstlenmez*”⁵⁵ ilâhî hitabı da bunu teyit etmektedir. Kur’ân âyetleri arasında bir tenâkuzun olması muhaldir ve örnek kabilinden sunduğumuz âyetlerin muhkem olduğu da sabittir. Tefsirini yaptığımız âyet de böyledir. Binâenaleyh âyet diğerlerine hamledilmelidir.⁵⁶

⁵¹ İbn ‘Âdil, *el-Lübâb fî ‘Ulûmi’l-Kitâb*, XII, 238; a. mlf., *Tefsîru’l-Lübâb*, I, 3300; Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, XX, 176; Nisâbü’rî, *Garâibü’l-Kur’ân*, IV, 333-334.

⁵² Ra’d 13/11.

⁵³ Nisâ 4/147.

⁵⁴ Kasas 28/59.

⁵⁵ İsrâ 17/15.

⁵⁶ İbn ‘Âdil, *el-Lübâb fî ‘Ulûmi’l-Kitâb*, XII, 238-239; a. mlf., *Tefsîru’l-Lübâb*, I, 3300; Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, XX, 176-177; Nisâbü’rî, *Garâibü’l-Kur’ân*, IV, 334.

Âlimlerin ekserisine göre “bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış varlıklarına yola gelmelerini emrederiz” âyetinin manası, Allah'ın onlara, kendisine itaatte bulunmalarını ve iyi şeyleri yapmalarını emretmesi; sonra da onların bu emre muhalefet ederek itaat dairesinin dışına çıkmaları, şeklindedir.⁵⁷

Ulemânın çoğu, şımarık varlıklılara yönelik emri hakiki anlamda ve itaat ile imanın emredilmesi şeklinde anlarken söz konusu emri Zemahşerî (ö. 538/1144), burada hazfin olmadığını kabul ederek mecaza yönelmektedir. Ona göre Allah onlara nimetlerini bolca ihsan etmiş, onlar ise o nimetleri masiyetlere ve nefsanî arzuları takip etmeye bahane kılmışlardır. Âdetâ bu kendilerine emredilmiş gibi davranmışlardır. Kendilerine nimetlerin bolca verilmiş olması buna neden olduğu için böyle ifade edilmiştir. Hâlbuki Cenâb-ı Hak bu nimetleri kendilerine, şükretsiner ve hayırda kullansınlar, iyilik ve ihsan sahibi olsunlar diye lütfetmiştir. Ancak ne var ki onlar fâsıklığı tercih etmişlerdir. Fâsıklık yaptıkları için de kendilerine azap sözü hak olmuş ve neticede Allah onları yerle bir etmiştir.⁵⁸

Mâtürîdî (ö. 333/944) de “ülkenin şımarık varlıklarına emrederiz” ibaresine ilişkin olarak, o kentin ileri gelenlerine, seçkinlerine elçilere itaat etmelerini ve davetlerine icabette bulunmalarını emrederiz. Fakat ne zaman ki onlar inatçılıkları ve kibirlenmeleri yüzünden Allah'ın elçilerine isyan ederler ve onlara icabet etmeyi terk ederlerse işte o vakit helâk edilirler, şeklinde izah yapmaktadır. *Te'vilâtü'l-Kur'ân* sahibi ayrıca “emrettik” (emernâ) kelimesinin emmernâ şeklindeki kıraatına göre, o kentin şımarık varlıklarını yöneticiler yaparız ya da onların sayılarını çoğaltırız da orada azgınlık yapıp günah işlerler ve neticede helâk edilirler, şeklindeki anlamlarını da zikretmektedir.⁵⁹

⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 175; Ayrıca bu ibareye, “Allah Teâlâ onları azgınlık yapmaya mecbur kılar ve böylece azabı hak ederler”; “Bir kasabayı da helâk etmek istediğimiz zaman varlıklarının sayılarını çoğaltırız”; “Onları emirler kılarız, onların varlıklarını başlarına emir kılarız da orada fâsıklık ederler.” Yani azgınlarını başlarına musallat ederiz orada isyan ederler. İsyân edince de azap ile onları helâk ederiz, gibi anlamlar da verilmektedir (Bk., İmâddu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed vd., Mektebetü'l-Evlâd eş-Şeyh li't-Turâs, Kâhire 1421/2000, VIII, 462; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Türkî, Dâru Hicr, Kâhire 1422/2001, XIV, 527-532; Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Türkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs, Kâhire 1424/2003, IX, 282-283).

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 500; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 175.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 244-245.

Müfessirlerin ve kelâm ekollerinin muhtelif te’vil, yorum ve görüşler ileri sürdükleri “ülkenin şımarık varlıklarına emrederiz” âyetinin yer aldığı pasajın temasına ve bağlamına baktığımızda Allah’ın birtakım bireysel ve toplumsal yasalara işaret ettiği dikkat çekmektedir. Nitekim bu ilkelerden ilkinde göre hidâyeti birey kendisi seçmekte ve dolayısıyla faydası da kendisine dönecektir. Doğru yoldan sapan da kendisi dalâleti seçmekte ve neticede zararı da kendisine dönecektir ki, “kim hidayet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur. Kim de doğruluktan saparsa, ancak kendi aleyhine sapmış olur”⁶⁰ hitabı bunu deklare etmektedir. İkinci ilke ise hiç kimse başkasının günahından sorumlu değildir ki “hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü üstlenmez”⁶¹ âyeti de bunu vurgulamaktadır. Allah’ın bir başka toplumsal ilkesi de, elçi göndermedikçe kavimleri helâk etmeyecek olmasıdır ki “Biz, bir peygamber göndermedikçe hiç kimseye azap edecek değiliz”⁶² ilâhî beyanı bunu belirtmektedir. Allah toplumları helâk etmeden evvel o toplumların şımarık varlıklı insanlarına elçiler göndermekte ve onları imana ve itaate davet etmektedirler. Fakat nimet içerisinde yüzen o varlıklı (mütref) kimseler yoldan çıkıp günah işlerler. İşte tüm bu süreçlerin akabinde kendilerine azap müstahak olur ve Allah da hak ettikleri azabı onlara gönderir ve kendileriyle birlikte kentlerinin altını üstüne getirir. İşte ele aldığımız pasajdaki “bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış varlıklarına yola gelmelerini emrederiz, buna rağmen onlar itaat etmeyip orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı yerle bir ederiz”⁶³ hitabı bu süreci anlatmaktadır. Binâenaleyh burada Allah’ın zulmetmesi, adaletsizlik yapması söz konusu değildir, her şey ilahi yasalar (sünnetullah)⁶⁴ çerçevesinde cereyan etmektedir. Dolayısıyla söz konusu âyetlerin teması ve bağlamına bir bütünlük içerisinde baktığımızda, hidâyet ve dalâletin bireyin tercihi olduğu; kimsenin başkasının işlediği fiilin sorumlusu olmadığı; Allah’ın kavimlere elçi göndermeden azap etmeyeceği, onların kökünü kazımayacağı; fakat şımarık varlıkları orada yoldan çıktıklarında azaba maruz kalacakları anlaşılmasına rağmen ve yine Cenâb-ı Hakkın belirli yasalar koyduğu ve o yasalara aykırı fiilde bulunmayacağını belirtmesine rağmen, Eş’arî âlimler “bir ülkeyi

⁶⁰ İsrâ’ 17/15.

⁶¹ İsrâ’ 17/15.

⁶² İsrâ’ 17/15.

⁶³ İsrâ’ 17/16.

⁶⁴ Sünnetullahın semantik tahlili, konusu ve Kur’ân’a göre sünnetullahın işleyiş tarzı konularında geniş bilgi için bk. Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, Fecr Yayınevi, Ankara 2018.

helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış varlıklılarına yola gelmelerini emrederiz fakat onlar itaat etmeyip orada kötülük işlerler” âyetini delil getirerek Allah'ın doğrudan doğruya ve hiçbir sebep yokken zarar vermeyi irade ettiğini ve nimet ve refaktan şımarmış elebaşlarından fiskın sadır olmasını istediğini iddia etmişlerdir. Oysa mevzu bahis ilâhî mesajların teması, bağlamı ya da siyak ve sibakı Allah'ın sebepsiz yere kullara zulmedebileceğini ima dahi etmemektedir.

Âlimlerin çoğunun, o kentlerin şımarık varlıklı insanlarına iman ve itaatin emredildiği fakat kendilerinin fiska yönelmeleri neticesinde helâkı hak ettikleri ve yerle bir edildikleri yönündeki te'vil ve yorumları da iddiamızı destekler mahiyettedir. Yine el-Ka'bî (ö. 319/931)'nin, muhtelif âyetlerden de deliller getirerek Eş'ariyye'nin aksine Cenâb-ı Hakk'ın sebepsiz ve doğrudan azap etme ve helâk etme cihetine gitmediğine işaret etmesi de tezimizi teyit etmektedir. Binâenaleyh Eş'ariyye'nin âyetin teması ve bağlamından kopuk böyle bir iddiada bulunmasının gerisinde bir tek gerekçe kalıyor ki o da onların “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir Allah tasavvurunu merkeze alarak te'vil ve değerlendirmede bulunmalarındır. Zira onların mutlak mürîd ilah düşüncelerine göre Allah hiçbir sebep olmadan da kullara azap edebilir. Ancak incelediğimiz Kur'ân pasajı Kur'ân bütünlüğü içerisinde tahlil edildiğinde, başka bir ifadeyle ilgili âyetler tematik ve bağlamsal olarak irdelendiğinde Allah'ın fiillerini belirli yasalar (*sünnetullah*) ve prensipler çerçevesinde tecelli ettirdiği, kullara asla zulmetmeyeceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla mezkûr âyetlerin bizi belirli ilkeler ve sebepler çerçevesinde fiillerde bulunan ilah düşüncesine sevk ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Kelâm ekollerinin ilah tasavvurlarına baktığımızda Eş'ariyye'nin “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir Allah tasavvurunu merkeze aldıkları; Mu'tezile'nin “mutlak âdil ve tam hakîm” bir ilah tasavvurunu düşünce sistemlerinin merkezine alıp diğer kelâmî meselelere bu perspektiften bakarak yorum geliştirdikleri görülmektedir. Mâtürîdiyye ise ilah düşüncesinde “mutlak hikmetçi” yaklaşımı benimseyerek diğer kelâmî konulara bu merkezden yorumlar ve izahlar sunmuşlardır. Başka bir ifadeyle Mâtürîdiyye ekolüne göre Allah'ın tüm fiilleri mutlaka bir hikmete mebnidir ve O, hikmetsiz (*sefeh*) fiil işlemekten münezzehtir. İlkeli özgürlükçü görüşü savunanlara göre ise Allah'ın fiilleri, O'nun ilkeleri ve sıfatlarının doğal bir yansıması olacak şekilde gerçekleşir. Dolayısıyla

Allah hakkında oluşturulacak isabetli bir ilah düşüncesi için başlangıç noktası Allah'ın ilkeleriyle hareket eden bir varlık olduğunun kabulüdür. Söz konusu ekollerin Allah tasavvurlarına yön veren ve Kur'ân'da Allah'a izafe edilen fiillerin ve sıfatların yer aldığı pasajlar, tematik ve bağlamsal açıdan irdelendiğinde, başka bir deyişle Kur'ân metinleri, âyetlerin siyak-sibak, nüzul sebepleri, tarih, sosyo-kültürel çevre ve makâsıd gibi Kur'ân metnini *doğru* anlamının temel parametreleri dikkate alınarak incelendiğinde, öyle anlaşılıyor ki Allah fiillerini ne Eş'ariyye'nin iddia ettiği gibi “mutlak mürîd ve tam mâlik” bir ilah olarak gerçekleştirmekte ne de Mu'tezile'nin “mutlak âdil ve tam hakîm” ilah olarak icra etmektedir.

Allah, Eş'ariyye'nin iddiasında yer aldığı gibi istediğini yapandır (*fa'âmun limâ yurîd*) ancak Allah insanı muhatap almış, kendisiyle ahitleşmiş ve ahidinden asla dönmeyeceğini, vaadine sadık kalacağını bildirmiştir ki nitekim Hz. Mûsâ (s) ve Hz. İsmâ'ya (s) verdiği kutsal metinlerin *Ahd-i Afîk* ve *Ahd-i Cedîd* olması da bunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu ahitleşme Allah'ın insan üzerinde sebepsiz ve illersiz istediğini yapan (*fa'âmun limâ yurîd*) vasfıyla tasarrufta bulunmayacağını işaretidir. Mu'tezile ise adâlet ilkesinin gereği olarak Allah'ın, kulların fiillerinde hiçbir dahlinin olmadığını, onların kendi fiillerinin yaratıcısı olduğunu iddia etmişlerdir. Hâlbuki ilâhî mesajların tematik ve bağlamsal tahlillerinden öyle anlaşılıyor ki Allah, kulların bazı eylemleri neticesinde, belirli prensipler, ilkeler ve sebepler muvacehesinde kullar üzerinde fiiller icra etmekte ve o eylemleri zatına izafe etmektedir. Yine Mu'tezile, Allah'a vücûbiyet atfetmektedir. Oysa vücûp (zorunluluk) iradeye aykırıdır ve başkasının Allah üzerinde hak sahibi olmasını gerektirir ki Allah bundan münezzehtir. Mâtürîdiyye'nin “mutlak hikmetçi” ilah tasavvuruna gelince; Allah'ın fiillerinin hikmetli olduğunun söylenmesi makuldür. Fakat bu düşünce bütün mevcudâtı Allah'a ait tek bir sıfat (hikmet) üzerinden anlamlı kılma çabasıdır. Dolayısıyla doğru bir Allah tasavvuruna ulaşmak için Mâtürîdî'nin benimsediği hikmet kavramını biraz daha açmak gerektiği kanaatindeyiz. Buna göre Allah'ın kullarına yönelik fiillerinde hiç şüphesiz hikmetli davrandığını kabul etmekle birlikte O'nun eylemlerinde belirli ilkelerle hareket ettiğini de göz ardı etmemek gerektiğini söyleyebiliriz. Nitekim ilâhî mesajlar Kur'ân bütünlüğü içerisinde incelendiğinde öyle görünüyor ki Allah fiillerini, belirli ilkeler ve sebepler çerçevesinde icra etmektedir. Allah'ın fiilleri, O'nun ilkeleri ve sıfatlarının doğal bir yansıması olacak şekilde tecelli etmektedir. Diğer bir ifadeyle Allah, fiillerini ancak bize

bildirmiş olduğu sıfatları ve ilkelerine uygun olarak gerçekleştirmektedir. Buna göre Allah hakkında oluşturulacak isabetli bir ilah düşüncesi için başlangıç noktası Allah'ın ilkeleriyle hareket eden bir varlık olduğunun kabulüdür, diyebiliriz. Yani Allah belirli ilkeleri, prensipleri, kanunları ya da ilâhî yasaları (*sünnetullah*) çerçevesinde fiillerini icra etmekte, sebepsiz ve illetsiz yere kullarına ceza vermemekte, vaadinden asla dönmemekte, *el-mü'min* vasfıyla güven vermekte, kullara zerre miktarı zulmetmemekte, adaletli, merhametli ilah olduğunu vurgulamaktadır. Binâenaleyh bazı kelâm ekolleri benimsedikleri ilah telakkileri doğrultusunda ilâhî mesajları yorumladıkları için âyetleri bağlamından koparmışlar, ne yazık ki Allah'ın kastetmediğini adeta âyetlere söylemişlerdir. Dolayısıyla kanaatimiz odur ki Kur'ân'da Allah'a izafe edilen tüm fiiller, yer aldıkları siyak-sibak, nüzûl sebepleri, tarih, sosyo-kültürel çevre ve makâsıd gibi Kur'ân metnini *doğru* anlamanın temel parametreleri dikkate alınarak maksad-ı ilâhîye uygun şekilde yeniden ele alınmalı ve incelenmelidir.

KAYNAKÇA

Abdülhamid, İrfan, *İslâm'da İtikâdî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. M. Sâim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul 1994.

Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihâbuddîn es-Seyyid Mahmûd el-Bağdâdî, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve 's-Sebi'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût ty.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Fırak ve Beyânu'l-Firkati'n-Nâciye minhâ*, thk. Muhammed 'Usmân el-Huşî, Mektebetu İbn Sînâ, Kâhîre ty.

Mezhepler Arasındaki Farklar, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDVY, Ankara 2014.

Barlak, Muzaffer, "İtikâdî Mezheplerde İlahiyyât ve Nübüvvet Bahislerinin Bütünlüğü Sorunu", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, cilt:10, sayı: 2, Güz 2017, ss. 563-583.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvaz, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût-Lübân 1413/1993.

Ebû Zehra, Muhammed, *Târîhu 'l-Mezâhibi 'l-İslâmiyye fi 's-Siyâse ve 'l-Akâid ve Târîhi 'l-Mezâhibi 'l-Fıkhıyye*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire ty.

İslâm'da İtikâdi, Siyâsi ve Fıkhî Mezhepler Tarihi, çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul ty.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *el-Luma' fi'r-Redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, haz. Hamûde Ğarâbe, Matba'atü Mısr, Kâhire 1955.

el-Lüma' fi'r-Redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a: Eş'arî Kelâmı, çev. Kılıç Aslan Mavil ve Hikmet Yağlı Mavil, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

İlk Dönem İslâm Mezhepleri: Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

Evkuran, Mehmet, "İslâm Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru", *İslâmî İlimler Dergisi*, yıl: 2, sayı: 1, Bahar 2007, ss. 45-62.

Gazzâlî, Muhammed Ebû Hâmid, *el-İktisad fi'l-İ'tikad*, thk. İnsâf Ramadân, Dâru Kuteybe li't-Tıbbâ'ah ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrût-Lübân 1423/2003.

İtikadda Orta Yol: el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, çev. Osman Demir, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.

İtikadda Orta Yol: el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, çev. Kemal Işık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1971.

İbn 'Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali, *Tefsîru'l-Lübâb*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût ty.

el-Lübâb fi 'Ulûmi'l-Kitâb, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 'Ali Muhammed Mu'avvaz, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût-Lübân 1419/1998.

İbn Kesîr, İmâddu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed vd., Mektebetu'l-Evlâd eş-Şeyh li't-Turâs, Kâhire 1421/2000.

İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Dâru İbn Hazm, Beyrût-Lübân 1423/2002.

Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi, TYEKB, İstanbul 2013.

Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, thk. Andülkerîm 'Usmân, Mektebetu Vehbe, yy., ty.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût-Lübnân 1427/2006.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd: Açıklamalı Tercüme*, çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara 2016.

Kitâbü't-Tevhîd, nşr. Fethullâh Huleyf, el-İskenderiyye ty.

Te'vilâtü'l-Kur'ân, thk. Ertuğrul Boynukalın, Dâru'l-Mîzân, İstanbul 2006.

Nesefî, Ebu'l-Mu'in, *Tabsıratü'l-Edille fî Usûliddîn*, thk. Muhammed el-Enver Hâmid İsâ, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, el-Cezîre li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kâhire 2011.

Nîsâbü'rî, Nizâmuddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî, *Garâibü'l-Kur'ân ve Reğâibü'l-Furkân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût-Lübnân 1416/1996.

Özsoy, Ömer, *Sünnetullah*, Fecr Yayınevi, Ankara 2018.

Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrüddîn, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî: et-Tefsîru'l-Kebîr, Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Lübnân-Beyrût 1401/1981.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezu Hicr li'l-Buhûs, Kâhire 1424/2003.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emîr 'Alî Mehnâ-'Alî Hasan Fâ'ûr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût-Lübnân 1414/1993.

el-Milel ve'n-Nihal, çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2015.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsîn et-Türkî, Dâru Hicr, Kâhire 1422/2001.

Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân 'Umeyre, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrût-Lübnân 1419/1998.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Sirrî, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, thk. Abdulcelîl Abduh Şilbî, Âlimu'l-Kütüb, Beyrût 1408/1998.

Zemaşşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvaz, Mektebetu'l-Abîkân, Riyâd 1418/1998.